

XIX. YÜZYIL SONLARINDA REJİ İDARESİ'NDE KAYIT DIŞI EKONOMİ DAVASI: BAYBURT REJİ MEMURLUĞU ÖRNEĞİ (1888-1909)

Mustafa DAĞ¹

Öz

İdare, 1883 ile 1925 yılları arasında İmparatorlukta tek tütün işletmecisi olarak çalışmıştır. Bu süreç zarfında şirket ile üretici, tüccar ve tüketici arasında çeşitli sorunların doğmasına neden olmuştur. Bu gibi problemlerin yanı sıra idarenin bünyesinde görev yapan memurlar arasında yasadışı faaliyetlerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Bayburt Reji Memurluğu'nda Müdür Hatunzade Şerif Bey ile Muhasebeci Mardıyan Mihran Efendi arasında meydana gelen yolsuzluk davası çalışmamızın konusunu oluşturmuştur. Erzurum Reji Başmüdürlüğü ve Bayburt Reji Memurluğu'nun kuruluş süreçleri, Rejide görevli Şerif Bey ile Mihran Efendi arasında meydana gelen muhakeme süreci başlıklar halinde ele alınmıştır. Dava süreci arşiv belgeleri ve salnamelerden istifade edilerek ele alınmıştır. Müslüman ile Gayrimüslim vatandaşların hukuk önündeki durumu ele alınmıştır. Böylelikle idarenin çalışan görevlilerin yasadışı işler karşısındaki davranış biçimleri ve tepkileri dikkate alınmıştır. Bu yönüyle idarenin sosyo-ekonomik alandaki etkisi dışında yargı alanındaki konumu da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Reji İdaresi, Erzurum Reji Başmüdürlüğü, Bayburt Reji Memurluğu, Tütün.

¹Arş. Gör., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, E-posta: mustafadag@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4571-8115

XIX. CASE OF THE ILLEGAL ECONOMY AT THE END OF THE REJI ADMINISTRATION AT THE END OF THE CENTURY: THE CASE OF THE BAYBURT REGIME OFFICE (1888-1909)

Abstract

Administration, Between 1883 and 1925 she worked as the sole tobacco operator in the Empire. During this process, various problems have arisen between the company and the producer, trader and consumer. In addition to such problems, it also caused the emergence of illegal activities among the civil servants working within the administration. In this context, the corruption case between Manager Hatunzade Şerif Bey and Accountant Mardiyân Mihran Efendi in the Bayburt Regiment Office constituted the subject of our study. The establishment processes of the Erzurum Reji Chief Directorate and the Bayburt Regiment Officer, the reasoning process that occurred between Şerif Bey and Mihran Efendi, who was in charge of the Regime, were discussed under the headings. The litigation process was handled by making use of archival documents and yearbooks. The situation of Muslim and non-Muslim citizens before the law is discussed. Thus, the behavior and reactions of the employees of the administration against illegal activities were taken into account. In this respect, apart from the influence of the administration in the socio-economic field, its position in the judicial field has also been tried to be determined.

Keywords: Regie Administration, Erzurum Reji General Directorate, Bayburt Regiment Officer, Tobacco.

GİRİŞ

Christopher Columbus arkadaşları ile birlikte Amerika kıtasını keşfetme süreci esnasında yerli halk tarafından kullanılan tobacco² adı verilen tütün ürününü keşfetmiştir. Keşfedilen tütün Avrupa ülkelerine 1492 yılında taşınmıştır (Seydioğulları, 2010, s. 3; Yılmaz, 2007, s. 3). Tütün bölge halkı tarafından ilaç ve dini ayinlerde kullanılmıştır. Avrupa ülkelerine taşındığı ilk yıllarda da dini ayinlerde tütsü veya bazı hastalıklara iyi geldiği düşüncesiyle ilaç olarak kullanılmıştır (Gökdemir, 1994, s. 1-2). Tütün hızlı bir şekilde dünya ülkelerinde yayılma imkânı bulmasına bağlı olarak dini ayinler ve sağlık alanında kullanılması dışında keyif verici madde olarak tüketilmeye başlanmıştır. Bu durum ise yayılma alanını oldukça arttırmıştır (Fidancı vd., 2019, s. 428). Tütün kullanımında meydana gelen artış insan sağlığına zararlarının olup olmadığı tartışmalarının yaşanmasına neden olmuştur. Tartışmaların başlaması beraberinde yasaklamaların da doğmasına neden olmuştur (Güzel, 2016, s. 23). Tütün ürünü Amerika kıtasından, öncelikle İspanya ve Portekiz'e taşınmış daha sonraki süreçte ise Belçika, İsviçre, İtalya, Fransa ve İngiltere'ye hızlı şekilde geçiş yapmıştır. 16. Yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa ülkelerinin sınırlarını aşarak Uzak Doğu, İç Asya, Sibirya, Hindistan ve Afrika'ya kadar yayılma imkânı bulması beraberinde üretim ve ticaretinin de artmasına neden olmuştur (Yılmaz, 2007, s. 4).

² Tütün tabacco dışında Nikotina tabacum, sefir otu, kutlu ot, her illeti geçiren ot gibi isimlerle nitelendirilmiştir (Aslan, 2005, s. 19; Ertem, 2011, s. 17-19; Şen, 2007, s. 203-208).

Tütün Osmanlı topraklarına Venedik ile İngiltereli tüccarlar aracılığıyla taşınmıştır. Ticari amaçlı olarak getirilmiş olan tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na giriş tarihi ile ilgili kesin bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak ilk tütün ekim faaliyetleri İmparatorluğun Rumeli bölgesinde yapılmıştır. Üretim, Avrupalı tüccarlar aracılığı ile elde edilen tohumların Yenice ve İskeçe bölgesinde 1604 ile 1606 yılları arasında ekilmesiyle başlamıştır. Tütünün Osmanlı coğrafyasında diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi ilk etapta dini törenlerde ve bazı hastalıklar için ilaç amacıyla kullanılmıştır. Ancak daha sonraki süreçte ise keyif verici madde olarak kullanılmaya başlanmıştır (Demir, 2019, s. 422). Tütün, bir taraftan imparatorluk genelinde hızlı şekilde yaygınlık gösterirken diğer tarafta da haram mı, helal mi tartışmalarını beraberinden getirmiştir. Bu tartışmalar ise beraberinde tütünün yasaklanması veya yasaklanmamasıyla ilgili sorunlara neden olmuştur. Bu bağlamda I. Ahmet döneminde Manisa ve Biga bölgesinde tütün ekimi ve kullanımı yasaklanmıştır (Erler & Edinsel, 2011, s. 230). Yine bu yasaklamalar IV. Murat döneminde de devam etmiştir. Yasaklamalara rağmen ülke genelinde tütün tüketiminin önüne geçilememiş ve imparatorluk için önemli bir gelir kalemi durumuna gelmiştir (Aygün, 2020, s. 319-320). Tütün ürününün ticari bir emtia haline gelmiş olması dini açıdan yasaklamaları destekleyen tüm görüşlere rağmen tütün kullanımının mubah olduğuna dair düşüncelerin doğmasına neden olmuştur. Bununla birlikte yasaklanmasını zorunlu kılacak nedenlerin olmadığına dair görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden biri de Şeyhülislam Bahai Efendi'nin Kâtip Çelebi'nin aksine tütün kullanımının mubah olduğunu yasaklanmasını gerektiren bir durumun olmadığı düşüncesidir (Eliaçık, 2018, s. 454).

1862 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda daha önceden tütün üzerinden alınan düzensiz vergiler yerine "Mürüriye Resmî" vergisi getirilmiştir. Bu gelişmeyle birlikte tütün tekeli oluşturulmaya çalışılmıştır (Ceylan, 1995, s. 26-29). Tütün gelirlerini arttırmak amacıyla 1872 yılında alınan vergilerde bir takım değişikliklere gidilmiştir. Ancak meydana gelen kaçakçılık ve yolsuzluk faaliyetleri tütün vergisinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu gibi faaliyetlerin engellenmesi ve gelirlerin artırılması amacıyla 1872 yılında *İnhisar-ı Duhan İdaresi* kurulmuştur. Tahir Efendi başkanlığında faaliyet gösteren idareden istenen başarı elde edilemeyince bir yıl sonra bandrol usulüne geçilmiştir (BOA. DH. MKT. 1571-95. ; Gürdamar, 2019, s. 18-19). 1879 yılına kadar bandrol sistemiyle tütün gelirleri kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır (Yurtoğlu, 2018, s. 83). 1879 yılına gelindiğinde ise

Osmanlı İmparatorluğu'nun iç borçlarının ödenmesi hususunda Galata Bankerleri³ ve Osmanlı Bankası ile yapılan görüşmeler neticesinde *Rüsum-u Sitte İdaresi* kurulmuştur (BOA. A.) DVN. MKL. 18-9. ; Çakır, 2019, s. 26). Kurulan bu idareye tütünün de içerisinde bulunduğu 6 gelir kaleminin 10 yıllık vergi gelirleri imtiyaz olarak bırakılmıştır (Yapıştıran, 2013, s. 55-56). Tütün gelirlerinin toplanmasında başarı gösteren idare, bu alanda kaçakçılık ve yolsuzlukları minimum seviyeye çekmiştir. İç alacaklıların bu başarısı yabancı alacaklıların dikkatini çekmiştir. Alacaklı yabancı tahvil sahipleri de benzer bir idare kurmak amacıyla Osmanlı hükümeti üzerinde baskı kurmaya başlamıştır (Özcan, 2011, s. 89-96; Öztel, 2009, s. 123, 154-157). Yaşanan gelişmeler neticesinde 1880 yılında yapılan görüşmeler üzerine İstanbul'da Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, İtalya, Hollanda ve Almanya'nın temsilcilerinin katılımı ile bir toplantı düzenlenmiştir (Kazgan, 2017: 23; Üner, 2011: 288). Bu toplantı neticesinde alınan kararlar *Muharrem Kararnamesi* adı altında ilan edilmiştir. Kararname doğrultusunda 1881 yılında *Düyun-u Umumiye İdaresi* kurulmuştur (Çetin, 2018, s. 242-244; Parvus Efendi, 1977, s. 53; Pamuk, 2019, s. 122-123). Daha önce *Rüsum-u Sitte İdaresi*'ne verilmiş olan gelirler *Düyun-u Umumiye İdaresi*'ne devredilmiştir (Dağ, 2021, s. 1334; Gündüz, 2012, s. 8; Pamuk, 2018, s. 138-139). 1881 yılında faaliyetlerine başlayan idareye devredilmiş ürünlerden biri de tütün olmuştur. İdare tütünle ilgili 8 ve 9. maddelerinde⁴ tütünün tekel biçiminde işletilmesi hakkını elde etmiştir. İdare yolsuzluğun ve kaçakçılığın fazlasıyla görüldüğü bu alanın bir şirket tarafından yönetilmesine karar vermiştir. Nitekim Fransız tahvil sahipleri tütün vergisinden idareye senelik sabit bir pay vererek 30 yıllık imtiyaz hakkını satın almıştır. İşletme hakkı elde edilen tütünün idaresi için 1883 yılında *Memalik-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfa Reji Şirketi Genel Müdürlüğü* kurulmuştur (BOA. HR. İD. 304-31. ; BOA. HR. İD. 304-33. ; BOA. DR. İD. 304-34. ; Pamuk, 1984, s. 49-51).

Reji İdaresi, imparatorluğun sosyal, iktisadi ve ekonomik hayatında önemli bir konumda olmuştur. İmparatorluğun asayişinde de önemli etken olan idarenin yargı alanındaki konumu da yadsınamayacak kadar önemlidir. Ancak Reji İdaresi ile ilgili yapılan akademik çalışmalar idarenin teşkilatlanmasının yanı sıra siyasi ve ekonomik yapısına odaklanıldığından idarenin vilayetlerdeki asayiş ve yargı alanındaki önemi göz ardı edilmiştir. Bu nedenle çalışmamızın amacı 1883 yılında Reji İdaresi'nin çatısı altında teşkilatlanan Erzurum Reji İdaresi'ne bağlı

³ Rum, Ermeni ve Yahudi sarraf ve tüccarlara verilen isimdir (Pamuk, 2018, s. 142-143).

⁴ Şartnamenin 8. maddesi tütün ürününün Düyun-ı Umumiye mukavelesiyle devralındığını, 9. Madde ise tütün ürününün işletilmesi amacıyla İstanbul'dan Osmanlı Bankası, Viyana'dan Kreditanstalt ve Berlin'den Bleichröder kuruluşların katılımı ile Reji İdaresi kurulmuştur (BOA. A.) DVN. MKL. 17-13; BOA. Y. A. RES, 19-56).

olan Bayburt Reji Memurluğu içerisinde meydana gelen yolsuzluk davasıdır. Yolsuzluk davasını ele alarak Reji İdaresi'nde çalışan Müslüman ile Gayrimüslim vatandaşların yargılanma sürecini ortaya koymaktır. Böylelikle Bayburt Reji Memurluğu'nda çalışan görevlilerin yasadışı işler karşısındaki davranış biçimleri ve tepkileri dikkate alınmıştır. Bu yönüyle memurlukta meydana gelen zimmete para geçirme davası ele alınarak bu alanda araştırma yapacak araştırmacılara ilham verilmeye çalışılmıştır. Çalışma sürecinde bilhassa, Reji İdaresi'nin imparatorluk yargısındaki konumunun ne olduğu? Müslüman ile Gayrimüslim vatandaşların hukuk önünde eşit olup olmadıkları? İdarenin yaşanan yolsuzluklara bakış açısının ne olduğu? Osmanlı yargı sisteminin işleyiş fonksiyonunun nasıl olduğu? Sorunlarına cevap aranmaya çalışılmıştır.

1888 ile 1909 yılları arasında Erzurum, Osmanlı İmparatorluğu'nda müstakil bir vilayet olarak Erzurum, Bayezid ile Erzincan Sancağından oluşmaktadır. Merkez sancak ile birlikte 3 sancaktan oluşan Erzurum vilayetindeki Reji İdaresi'nin içerisinde oluşan yolsuzluk davalarını ele almak mümkün olmadığından dolayı çalışmamızın sınırlarını Erzurum Sancağına bağlı olan Bayburt kazası ile sınırlandırdık. Ayrıca Reji İdaresi'nin Erzurum vilayetindeki faaliyetlerini tüm yönleriyle incelemek bir makalenin sınırlarını aşan durum olduğundan dolayı idarenin Erzurum vilayeti ile Bayburt kazasında teşkilatlanmasına kısa şekilde değinilerek Bayburt Reji Memurluğu'nda görev yapan Müdür Hatunzade Şerif Bey ile Muhasebeci Mardiyân Mihran Efendi'nin yolsuzluk iddiasıyla başlayan mahkeme sürecini ele almakla yetindik. Çalışmada karşılaşılan önemli problemlerden biri mahkeme sürecinin uzamasına bağlı olarak tekrarlanan aynı ifadeler ve savunmaların kronolojik şekilde tahlil edilmesi olmuştur. Ayrıca davaya neden olan para miktarlarının farklı gelir kalemlerinden oluşması gelir kaynağının belirlenmesini daha da girift hale sokmuştur. Bu nedenden dolayı mahkeme sürecinde eksik olan miktarın nerelerden toplanmış olduğuna dair ayrıntılı bilgiye yer verilmemekle birlikte eksik olan toplam miktar ile taraflardan tahsil edilmesi kararlaştırılan miktarlar net şekilde belirtilmiştir.

Araştırma neticesinde elde edilen bulgular; Bayburt Reji Memurluğu'nda Müdür Şerif Bey ile Muhasebeci Mihran Efendi arasında meydana zimmete para geçirme davası sürecinde Osmanlı vatandaşlığı altında yaşayan her kesimden insanın rahat bir şekilde en üst seviyede bulunan mahkemeye başvurabilme hakları olduğu anlaşılmıştır. İdareye tanınmış imtiyazlara rağmen son karar merciinin devlet mahkemesi olduğu görülmüştür. Mahkeme sürecinin uzun sürmesi yargı sisteminin işleyişinde eksikliğin olduğunu göstermiştir. Reji İdaresi ile ilgili literatürde

münferit çalışmaların olmasına rağmen konuya yeterince önemin gösterilmediği tespit edilmiştir. Buna rağmen arşiv kaynakları açısından oldukça zengin bir alandır. Arşiv kaynaklarından faydalanmak amacıyla Osmanlı Türkçesine hâkim olmanın yanı sıra idarenin Uluslararası bir yapıya sahip olması ve Fransızlar tarafından idare edilmesinden dolayı Fransızca'yı yabancı dil olarak öğrenmek, konunun araştırılması açısından büyük bir avantaj sağlayacaktır.

1. ERZURUM REJİ BAŞMÜDÜRLÜĞÜ

1883 yılında Reji İdaresi adıyla kurulan şirket kısa sürede imparatorluk genelinde teşkilatlanmıştır. İmparatorluğun çoğu vilayetlerinde şubeler açarak tütün tekeli sağlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Reji İdaresi'nin kurmuş olduğu şubelerden biri de Erzurum vilayetinde teşekkül ettirilmiştir. Erzurum vilayetinde Reji İdaresi'nin ne zaman kurulduğu ile ilgili kesin bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Memur Mıgırdiç Serabyan Efendi'nin 13 Eylül 1884 tarihinden itibaren 800 kuruş maaş karşılığında Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nde baş muhasebeci olarak göreve başlaması idarenin 1884 yılında aktif olduğunu göstermektedir. 15 Nisan 1884 tarihinde imparatorluk genelinde faaliyet göstermeye başlayan şirketin Erzurum vilayetinde 13 Eylül 1884 tarihinde görevli bulundurması şirketin kuruluşu ile vilayette teşkilatlanması arasında uzun bir sürenin olmadığını göstermektedir (BOA. DH. SAİD. d. 135-87). Yine idarenin 1892 yılında faaliyette olduğu bilgisine vilayet salnamesinden ulaşılmıştır. Salnamenin içeriğine bakıldığında ise Erzurum Reji Başmüdürlüğü, Erzurum merkez, Erzincan ve Bayezid sancaklarında müdürlükler oluşturmuştur (Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1310, s. 27, 140, 151, 155, 189, 217). 1894 yılına ait olan vilayet salnamesinde ise Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nün merkezi yapılanmasında görev alan kişi isimlerine yer verilmiştir. Salnamenin içeriğine bakıldığında Erzurum Reji Başmüdürlüğü ile ona bağlı olarak faaliyette bulunan tütün fabrikasında çalışan görevlilerin isim ve görevlerine dair bilgiler aktarılmıştır. Bu bilgilerden yola çıkılarak 1894 yılında Erzurum vilayetinde Reji İdaresi'nin aktif olarak faaliyetlerine devam ettiği tespiti yapılabilmektedir. Erzurum Reji Başmüdürlüğü vilayet genelinde teşkilatlanmasını kısa sürede tamamlamıştır. Bu doğrultuda merkez vilayete bağlı olan Bayburt Reji Memurluğu kurulmuştur. Bayburt Reji Memurluğu'na bağlı olan köy ve nahiyelerde ise atanan görevli memurlar aracılığı ile denetim sağlanmaya çalışılmıştır (Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1312, s. 262).

1.2. Bayburt Reji Memurluğu

Bayburt Reji Memurluğu'nda muhasebeci olarak 13 Kasım 1887 tarihinde atanan Mardıyan Mihran Efendi'nin bu tarihlerde görev almış olması memurluğun faal olduğunu göstermektedir. 1892 yılında ise Erzurum Reji Başmüdürlüğü'ne bağlı olarak faaliyetlerine devam ettiğine dair bilgilere ulaşılması memurluğun aktif olduğu düşüncesini destekler niteliktedir. Bu tarihlerde memurlukta Rıfat Efendi ile ambarcı Mehmet Nazif Efendi görev yapmıştır (Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1310, s. 155, 217). Yine 1899 yılında Erzurum Reji Başmüdürlüğü'ne bağlı olan Aşkale, Tercan, Kiğı, Hınıs, Eleşkird, Karakilise, Diyadin, Bayezid, Tortum, Kiskim ve İspir bölgelerinde faaliyetlerine devam eden memurların isimlerine yer verilmiştir. Bu isimlerin yanı sıra sancağa bağlı Bayburt kazasında rejiyi temsil ederek görev yapan Bekir Bey'in ismine de yer verilmiştir (Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1317, s. 143). Gerek Erzurum gerekse vilayete bağlı olan bölgelerde tütün alanında kaçakçılık, yolsuzluk, keyfi uygulamalar ve görevlilerin zimmetlerine⁵ para geçirme gibi faaliyetlerin sıkça yaşandığı dönemin belgeleri incelendiğinde açıkça görülmüştür. Bu bağlamda örnek olarak Bayburt Reji Memurluğu'nda müdürlük görevinde bulunan Şerif Bey ile muhasebe memurluğu görevini icra etmekte olan Mihran Efendi arasında gerçekleşen dava gösterilebilir (BOA, ŞD, 1522-10-48).

2. MÜDÜR HATUNZADE ŞERİF BEY İLE MUHASEBECİ MARDİYAN MİHRAN EFENDİ DAVASI

Mihran Efendi, 13 Kasım 1887 tarihinde Bayburt Reji Memurluğu'nda muhasebecilik görevine tayin edilmiştir. Müdür Şerif Bey ise daha önceden Bayburt Reji Memurluğu'nda görev almaktadır. Mihran Efendi'nin göreve başlamasıyla birlikte şirket sandığında para noksanlığının olduğu tespit edilmiştir. Mihran Efendi, Bayburt Reji Memurluğu bilgisi doğrultusunda Erzurum Reji Başmüdürlüğü'ne meydana gelen eksikliği bildirmiştir. İlgili kurumların incelemeleri neticesinde Bayburt Reji Memurluğu tarafından Şerif Bey'e yönelik dava sürecinin başlatılması amacıyla başvuruda bulunmuştur. Netice olarak Mihran Efendi ile Şerif Bey arasında yolsuzluktan dolayı meydana gelen davanın muhakeme süreci 4 Temmuz 1888 tarihinde başlamıştır. Davaya neden olan iddialara bakıldığında ise Bayburt Reji Memurluğu'nun sandık ve ambar hesabında toplamda 6.211 kuruş 55 para eksik olması, tütün

⁵ Memurun kamusal kaynağı kanunlara aykırı olarak şahsi menfaatleri için kullanmasıdır. Çalışmakta olduğu kurumun parasını şahsi menfaati için kullanmasına zimmet denmektedir (Özsemerci, 2003, s. 20).

ambarında eksikliğin görülmesi ve son olarak İspir kazasından gönderilmiş olan para kaydına ulaşılmamasıdır. Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden konu ile ilgili tahkikat yapmak üzere Bayburt'a Erzurum Muvakkat Tahrir Memuru Şüküyan Ohannes Efendi gönderilmiştir. Ohannes Efendi⁶ 1888 yılında bölgede yapmış olduğu incelemeler neticesinde sandıkta 6.211 kuruş 55 paranın eksik olduğunu belgeleyerek Reji Nezareti'ne bildirmiştir (BOA, ŞD, 1522-10-48).

2.1. Bayburt Reji Memurluğu'nda Gerçekleşen Tahkikat ve Mahkeme

Şerif Bey ile Mihran Efendi arasında zimmete para geçirme meselesinden dolayı Bayburt Reji Memurluğu tarafından Reji Nezareti'nin bilgisi doğrultusunda soruşturma başlatmıştır. Soruşturma için başvuru yapılırken zimmetine para geçiren kişinin Mihran Efendi olduğu Reji Nezareti tarafından iddia edilmiştir. İddianın gerekçesi olarak ise eksikliğin Mihran Efendi döneminde tutulmuş olan kayıt defterlerinde mührünün olması gösterilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde davanın görülmesi amacıyla tarafların 11 Temmuz 1888 tarihinde saat beşte Bayburt'ta hazır bulunmaları gerektiği, bulunmamaları durumunda ise silahlanmış memurlar tarafından zorla getirileceği yönünde karar alınmıştır (BOA. ŞD, 1522-10-5). Davaya katılacak şahitlerin gelmemesi durumunda ise “*Ceza Kanununun*” 86 ile 87. maddeleri gereğince 4 adet Osmanlı yüzlük altını ile cezalandırılacakları belirtilmiştir. Davaya katılmak üzere Şerif Bey ve vekili Abidin Efendi, Mihran Efendi ve vekili İstefan Efendi, Reji Dairesi vekili Artin Efendi ve Bayburt Daire Meclisi vekili Abidin Efendi'ye tebligat gönderilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-6).

Mahkeme duruşma tarihini Haziran ayı olarak belirtmiştir. Reji Mahkemesi tarafından Şerif Bey'e sorulan sualler ve Şerif Bey'in vermiş olduğu cevapları içeren belgeler 13 Ekim 1888 tarihinde kayıt altına alınmıştır. Duruşma, Mahmud Bey'in oğlu olup 28 yaşında Bayburt Reji Memurluğu'nda müdür olarak görev yapan Şerif Bey'in sorulan suallere doğru cevabı vereceğine dair yemin içerek başlamıştır. Şüküyan Ohannes Efendi'nin yapmış olduğu tahkikat neticesinde 6.211 kuruş 55 paranın Reji İdaresi sandığında eksik olduğu, bu eksikliğin 5. çeşit tütünden 8 kilo fazla ve 6. çeşitten 20 kilo 500 gram eksik olduğu tespit edilmiştir. Şerif Efendi, 9 Kasım 1887 tarihinde ambar ve sandık eminliği görevini Mihran Efendi'ye teslim ettiğini ve buna dair bilgileri de üç nüsha şeklinde kayıt altına aldığını ve eksikliğin Mihran Efendi'den tahsil edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Şerif Bey Erzurum'a

⁶ Ohannes Efendi 1901 yıllarında Kozan sancağında Düyun-u Umumiye İdaresi'nde kâtip olarak görev yapmıştır (Yurtsever, 2010, s. 22).

gidişi sırasında kolculara⁷ harcanmak üzere alınan 1.200 kuruş ile Van Reji Nezareti'nden gönderilen 300 kuruşa dair makbuzların elinde olduğunu aktarmıştır. Eksik olan tütün ile ilgili sorulara ise Mihran Efendi'nin ambar ve sandık emini olduğu için cevabın ondan alınmasını talep etmiştir. İdare'de eksik olarak tespit edilmiş olan akçeler ile ilgili sorulara ise Mihran Efendi'nin sorumluluğunda olup hesabının ondan sorulması gerektiği cevabını vermiştir (BOA. ŞD, 1522-10-8).

Şerif Bey'in vermiş olduğu ifadeden sonra Bayburt Reji Memurluğu'nda muhasebecilik görevinde bulunan henüz 25 yaşında olan Ohannes'in oğlu Mihran Efendi'ye sorular yöneltilmiştir. Aslen Erzurum'a bağlı Kavak Mahallesi⁸ doğmuş olan Mihran Efendi eksikliğin neyden kaynaklandığına dair sorulan suale 2.438 kuruş 50 paradan 1.550 kuruşunun kolculara harcandığını ve İspir kazasından gelen 715 kuruş 50 parayı Şerif Bey'e teslim ettiğini açıklamıştır. Bunun üzerine mahkeme reisi, Reji sandığında eksik olan para ile Mihran Efendi'nin söylemiş olduğu paralar arasında tutarsızlık olduğunu, fazla olan 41 kuruş 15 paranın neyden kaynaklandığı sorulmuştur. Mihran Efendi ise sandığa konulmak üzere kendi cebinden verdiğini açıklamıştır. Şerif Bey kendisini savunması sırasında 1.200 kuruş aldığını açıklarken Mihran Efendi'nin Şerif Bey'e üç defa ayrı ayrı olmak üzere toplamda 4.703 kuruş 50 para vermiş olduğunu açıklamıştır. Verilen bu ifadelerdeki uyumsuzluk Mihran Efendi'ye sorulduğunda ise Mihran; 1.200 kuruşluk miktarın Erzurum'dayken verildiğini diğer verilen paraların makbuzların da elinde olduğunu belirtmiştir. Şerif Efendi'nin ambar ve sandığı devrettiğini eksik olan miktarın 1.200 kuruş olduğuna dair savunması sorulduğunda ise 1.200 kuruşun Erzurum'a gittiği zaman, 518 buçuk kuruşluk tütün parasını temmuz ayında, 518 kuruşu da mahkeme harcı için harcadığını belirtmiştir. Yine Ağustos ayınının 28'inde maaşını aldıktan sonra 600 kuruşluk makbuzun ve elden verilen 120 kuruşluk paraya dair makbuzunun olduğunu da belirtmiştir. Mihran Efendi tarafından 715 kuruşun alınmadan yevmiye defterine dâhil edildiği sorusuna karşılık ise Şerif Bey'in akşamüstü uğrayarak yarın vereceğine dair yemin içtiği için dâhil ettiğini ancak ertesi günü idareye hiç uğramadığını belirtmiştir. İspir'den gelen paranın Şerif Bey tarafından alındığını belirten Mihran Efendi şayet Şerif Bey'in bu parayı aldığını inkâr etmesi durumunda yemin içmesini talep etmiştir. İdare'nin sandığında olan eksiklikten dolayı Mihran Efendi'nin sorumlu tutulması gerektiğini

⁷ Kolcu: Devlet vergilerinin düzenli toplanmasını, deniz ve karada kaçakçılığın önlenmesi amacıyla görev yapan bekçi veya memurlara denmektedir (Karamursal, 1989, s. 136).

⁸ Erzurum Kalesi'nin kuzey ve batıya doğru açılan yerleşim bölgeleri arasında yer almaktadır (Sinan vd., 2008, s. 184).

belirten Şerif Bey'in iddiasına karşılık Mihran Efendi ise Erzurum Reji Başmüdürlüğü tarafından müdürlüğün sorumluluğunun Şerif Bey'e verildiğine dair kayıtların mevcut olduğunu ifade etmiştir. Şerif Bey'e verilen paralar ile ilgili Mihran Efendi'nin elinde 5 farklı makbuz bulunmaktadır. Şerif Bey'in imza ve mührünün olduğu bu makbuzlarda 1.200 kuruş, 600 kuruş, 518 kuruş 50 para, 100 kuruş 5 para ve 20 kuruş şeklinde kayıt altına alınmıştır (BOA. ŞD. Dosya No: 1522-10-8).

Tarafların ifadeleri alındıktan sonra her iki taraf da karşı karşıya getirilmiştir. Şerif Bey ifadesinde 1.200 kuruşluk makbuzdan başka elinde bir senedin olmadığını belirtmiştir. Buna rağmen Mihran Efendi'nin elinde bulunan 5 senet sorulduğunda Şerif Bey senetlerin sahte olma ihtimalinin olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle senetlere bakıp incelemesi gerektiğini dile getirmiştir. Nitekim inceledikten sonra 600 kuruşluk senedin kendi el yazısı olmadığını muhasebecinin el yazısı olduğunu mahkeme üyelerine beyan etmiştir. Şerif Bey'in bu ifadesine karşılık Mihran Efendi ise senetteki yazının kendisine ait olduğunu doğrulamıştır. Ancak mührün Şerif Bey'e ait olduğunu söylemiştir. Senedin kendisi tarafından hazırlandıktan sonra Şerif Bey'e sunulduğunu aktarmıştır. Kaleme alınan 12 Ağustos 1888 tarihli senette bulunan 518 kuruş 50 paranın Şerif Bey tarafından alındığına dair Mihran Efendi beyanda bulunmuştur. Şerif Bey ise bu beyan karşısında belirlenen miktarın kaçak tütün davası için mahkeme masraflarının karşılanması ve kaymakam beyin sigara masraflar için alındığını ifade etmiştir. Yine bunun kayıt altına alındığını ve gerçeğe ulaşmak için defterlere bakılması önerisinde bulunmuştur. Bu arada 20 ile 100 kuruşluk makbuzların paraları ile ilgili tartışma çıkmıştır. Bu makbuzların maaştan neden düşürülmediği Mihran Efendi'ye sorulmuştur. Mihran Efendi, makbuzların kendisine maaş verildikten sonra bildirildiğini dile getirmiştir. Ancak makbuzların hazırlanış tarihi her yıl Eylül ayı bitiminde olduğu sorusuna karşılık Mihran Efendi ise Şerif Bey'in maaşının normal şartlarda ay sonu yattığını ancak bu sefer ayın 18'inde aldığını aktarmıştır. Ay bitmeden maaş verme yetkisinin olup olmadığı sorulduğunda ise müdür beyin talimatı doğrultusunda verdiğini açıklamaktadır. Şerif Bey ise makbuzları teslim ettikten sonra Eylül'ün 22'sinde maaşını teslim aldığını aktarmıştır. Bir diğer mesele olan İspir Reji Müdüriyeti'nden gönderilmiş olan 715 kuruştur. Mihran Efendi bu paranın Şerif Bey'de olduğunu aktarmış ve kayıt altına alındığını belirtmiştir. Ancak Şerif Bey'in bu parayı sandığa teslim etmediği ifadesine karşılık *“resmi işlerde yevmiye kayıtları önemlidir. Kayıtlarda ben sandığa teslim etmiş olarak gözükiyorum”* demiştir. Mihran Efendi, bu paranın Şerif Bey'de olduğunu ispat edememesi üzerine Şerif Bey'den yemin istemiştir. Şerif Bey ise yemin meselesi mahkemeye ait

olduğunu dile getirerek bu teklifi reddetmiştir. Kelkit⁹ Reji Nezareti'nden gelmiş olan paranın sandık kayıtlarına işlenmiş olmasına rağmen paranın eksik görüldüğü tespit edilmiştir. Bu paranın müdürde olduğu iddiasına karşılık Şerif Bey, Fransızca tutulan kayıt defterlerinin incelenmesini talep etmiş, şayet bana teslim edilmiş olduğuna dair bilgiye ulaşırsa kabul eder itirazım olmaz demiştir. Ayrıca Kelkit Reji Nezareti'nde tutulan defterlerle de karşılaştırılması talep edildikten sonra taraflara ifadeler ve savunmalar onaylatılmıştır. Duruşmanın neticelenmesi ve mahkeme heyetinin müzakeresi neticesinde Şerif Bey'den 1.200 kuruş 20 paranın, geriye kalan 5.011 kuruş 35 paranın ise Mihran Efendi'den tahsil edilmesine hüküm verilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-8).

2.2. Bayburt İdare Meclisi Mahkemesi (Bidayet Mahkemesi)

Reji mahkemesi tarafından verilen karara itiraz edilmesi üzerine duruşmanın Bayburt İdare Meclisi Mahkemesi'nde görülmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda daha önce alınan savunmalar incelendikten sonra yeni bir tahkikat yapılması kararlaştırılmıştır. Tahkikat için Erzurum Reji Başmüdürlüğü tarafından memur olarak Artin Efendi görevlendirilmiştir. Artin Efendi tarafından yapılan tahkikat neticesinde rejinin sandık ve ambar hesabından 4.662 kuruş ve 35 paranın eksik olduğu tespit edilmiştir. Bu eksikliğin yanı sıra Kelkit kazası reji memuru tarafından getirilmiş olan 1.549 kuruş 20 paranın da eksikliği saptanarak toplamda 6.211 kuruş 55 paranın noksan olduğu belirtilmiştir. Bu eksikliğin saptanması üzerine davanın 23 Haziran 1890 tarihinde Pazartesi günü Bayburt İdare Meclisi Mahkemesi tarafından yeniden görülmesi kararlaştırılmıştır. Zikredilen günde Şerif Bey duruşmaya katılırken Mihran Efendi'nin celp pusulasını imzalamış olmasına rağmen duruşmaya katılmadığı gibi yerine vekil de göndermemiştir. Şerif Bey'in bu duruma itirazı üzerine ise mahkemeye katılım sağlamamasından dolayı mahkeme masraflarının Mihran Efendi tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Mihran Efendi; davanın yeniden görülmesi için 15 Haziran 1891 tarihinde başvuru yapmıştır. Bu başvuru neticesinde davanın, müftü, azalardan Said, defterdar vekili Hazım ve azalardan Muhsin Efendi'den oluşan heyet tarafından 21 Temmuz 1891 tarihinde yeniden görülmesi kararlaştırılmıştır. Taraflara duruşma günü saat altıda hazır bulunmaları amacıyla davet evrakı gönderilmiştir. Zikredilen günde Mihran Efendi, Şerif Bey'in vekili Hacı Abidin Efendi, Reji Dairesi vekili Artin Efendi ve Bayburt İdare Meclisi vekili Abidin

⁹ Kelkit kazası 1881 ile 1888 yılları arasında Bayburt Sancağına bağlı olan kaza, 1889-1923 yılları arasında ise Gümüşhane sancağına bağlanmıştır (Sezen, 2017, s. 447).

Efendi'nin hazır bulunması durumunda duruşmanın başlayacağı tebliğ ile kendilerine bildirilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-65).

Duruşma başladığında Mihran Efendi adına vekil olarak İstifan Efendi konuşmuştur. Mihran Efendi aleyhine verilen evraklara dair itirazı sorulduğunda; İstifan Efendi müvekkilinin zimmetinde olduğu iddia edilen paranın Şerif Bey'in zimmetinde olduğunu belirtmiştir. Müvekkilinin Bayburt'tan Erzurum'a geçtiği sırada Şerif Bey'in 1.200 kuruşu masraflar için aldığını dile getirmiştir. Yine Artin Efendi'nin, Kelkit Reji Müdüriyeti'nden idareye gelen paranın Mihran Efendi ile Şerif Bey arasında kaybolduğuna ilişkin iddiasına ise müvekkilinin paranın teslim alınmasından 4-5 gün önce bölgeden ayrılarak sorumluluğu Şerif Bey'e bıraktığını aktarmıştır. Müvekkilinin bu paradan haberinin olmadığını ve 1.549 kuruş 10 paranın Artin Efendi'nin müvekkilinden istemeye hakkı olmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine 1.549 kuruş 10 paranın Mihran Efendi'den istenmesi gerektiğine dair gerekçesinin ne olduğu Artin Efendi'ye sorulmuştur. Artin Efendi paranın elden Şerif Bey tarafından Mihran Efendi'ye verildiğini ve buna dair evrakın ise Reji Nezareti'nde kayıtlı olduğunu ve bunu mahkemeye sunacağını dile getirmiştir. Bu belgenin mahkemeye sunulması ve Şerif Bey'in vekili olan Abidin Efendi'nin bu paranın Mihran Efendi'ye verildiğine dair senedin olup olmadığı, var ise mahkemeye sunulması için mahkeme heyeti duruşmanın 17 Ekim Çarşamba gününe ertelenmesine karar vermiştir (BOA. ŞD. 1522-10-67-72).

19 Ekim 1891 tarihinde duruşma yeniden başlamıştır. Duruşmanın başlamasıyla birlikte Artin Efendi sunduğu belgelerle Kelkit Reji Müdüriyeti'nden toplamda 8.264 kuruş 55 paradan 3.602 kuruş 20 paranın sandıkta olduğunu ancak geride kalan 4.662 kuruş 35 paranın olmadığını ifade etmiştir. Mihran Efendi'nin vekili ise bu açığın doğru olduğunu onaylamıştır. Ancak müvekkilinin Bayburt'tan Erzurum'a doğru gitmek üzere bölgeden ayrıldıktan sonra gerçekleştiğini belirtmiştir. Delil olarak ise daha önce mahkemeye sunulan belgelerde müvekkilinin gidiş tarihi ile ilgili kayıtların olduğunu ifade ederek zikredilen miktarın müdürün zimmetinde olduğunu ifade etmiştir. Mihran Efendi döneminde iki parti şeklinde gelen 1.349 buçuk kuruş ile 220 kuruşun müvekkiline teslim edilmeyerek Şerif Bey'de kaldığını aktarmıştır. Yine makbuzsuz 18 buçuk kuruşun kaçak tütün davası için harcandığını, 120 kuruşun Müdür Bey'e nakden verildiğini ve 15 kuruşun İspir¹⁰ kazasına gönderilen akçeden zimmetinde kaldığı bilgisi daha önce Bayburt İdare Meclisi'nde görülen duruşmada belirtildiğini ifade etmiştir. Yine müvekkilinin Erzurum'da bulunduğu 11 günlük zaman

¹⁰ İspir Kazası 19. Yüzyıl boyunca 1879 ile 1888 yılları arasında Bayburt Sancağına bağlı bir kaza iken bu tarihler dışında Erzurum Vilayeti'ne bağlı kaza olarak bilinmektedir (Yılmaz, 2014, s. 50-55).

zarfında 1.200 kuruşun müdür tarafından kolculara verilmek üzere alındığını belirtmiştir. Bu gelişmelerin ise Reji Nezareti'ne bildirdiğini beyan etmiştir. 1.200 kuruşun Şerif Bey tarafından alındığını ne şekilde kanıtlayacağı İstifan Efendi'ye sorulduğunda ise İstifan Efendi olayın gerçekleştiği zamanda Reji Nezareti'ne müvekkili tarafından bu eksikliğin bildirildiğine dair belgenin nezarete mevcut olduğu cevabı verilmiştir. Diyeceğinin olup olmadığı sorulduktan sonra söz hakkı Reji vekili Artin Efendi'ye verilmiştir. Artin Efendi, İstifan Efendi'nin sandık ile ilgili tutulan kayıtların mevcut olduğuna dair ifadesine karşılık Mihran Efendi döneminde tutulan defter kayıtları çerçevesinde açık olan 4.662 kuruşu neye ve ne gerekçeyle harcadığını açıklayamadığını belirtmiştir. Sadece Reji İdaresi tarafından hiçbir zaman kabul görmeyecek sahte imza ve mühür ile Şerif Bey tarafından imzalanmış görülen senetleri gerekçe göstermekte olduğunu belirtmiştir. Artin Efendi Mihran Efendi'den, Müdür Şerif Bey'in Kelkit'ten gelen parayı teslim aldığı ve kolculara verdiği 1.200 kuruşluk harcamalara dair kanıtlar getirmesini talep etmiştir. Bu gibi evrakların Bayburt Kaymakamlığı ve Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden talep edilerek getirilmesi amacıyla duruşmaya ara verilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-39-40).

Duruşma, mahkeme reis vekili Abdülhamid Nasip, azadan Karabit Efendi ile Hüseyin Bey, Reji vekili Servet Efendi ve Aleksan Efendi'den oluşan yeni heyetle birlikte istenilen belgelerin hazırlanması, tarafların hazır bulunması ve Meclisi İdare vilayeti vekili Hasan Efendi'nin hazır bulunmasıyla birlikte 8 Kasım 1893 tarihinde Çarşamba günü başlamıştır. Mahkemede Bayburt Meclisi İdaresi tarafından 27 Ocak 1890, Bayburt Kaymakamlığı tarafından 17 Ocak 1892 ve Erzurum Reji Başmüdürlüğü tarafından 3 Ağustos 1893 tarihinde hazırlanmış olan belgelerin okunması üzerine Mihran Efendi'nin vekili İstifan Efendi'nin diyeceğinin olup olmadığı sorulmuştur. İstifan Efendi, rejinin mahkemeye müdahalesinin olduğunu dile getirerek Şerif Bey'in de mahkemede hazır bulunmasını istenmiştir. Hacı Abidin ise müvekkilinin 1.200 kuruşu zimmetine geçirdiğini kabul ederek mahkeme kararı neticesinde iade ettiğini tekrarlayarak beraat ettiğini ve mahkemeye katılmasına gerek kalmadığını belirtmiştir. 27 Kasım 1889 tarihinde Meclis idaresi tarafından verilen karara itiraz ile ilgili Şerif Bey'in bir itirazının olduğunu kanıtlayan belgenin olmadığı gibi itirazın Mihran Efendi tarafından yapıldığının anlaşılması üzerine vekil İstifan Efendi'nin bu talebi reddedilmiştir. Ayrıca mahkemede Şerif Bey'in yerine vekili Hacı Abidin Efendi'nin bulunmasının yeterli olacağına dair mahkeme heyeti ortak karara varmıştır (BOA. ŞD. 1522-10-38-39).

Reji Nezareti'nin vekili Servet Efendi'nin iddiası sorulduğunda ise meydana gelen 6.211 kuruş zimmet davasından dolayı Bayburt Meclis İdaresi tarafından verilen kararın onaylanmasını istemiştir. İstifan Efendi'nin müvekkilinin 17 Kasım 1887 tarihinde işe başladığı, göreve başlamadan altı gün önce Kelkit'ten gelen 2.900 kuruşun müvekkiline devredildiği ve yevmiyeye kaydedilmediği ancak bu paradan 1.600 kuruşu Şerif Bey tarafından müvekkiline teslim edildiği geri kalan miktarın ise kendisinde kaldığını ve bu paranın Şerif Bey tarafından 1887 senesinin Mart'ta teslim edildiğinden dolayı müvekkilinin bir günahının olmadığını dile getirmiştir. Yine İstifan Efendi, sandıkta eksik görülen 4.622 kuruştan kaçak tütün davasının masraflarına, Şerif Bey'in 518 buçuk kuruşu Erzurum'a geldiği esnada yol masraflarına ve 1.200 ile 220 kuruşluk miktarın da idareye harcamak üzere alıp zimmetine geçirdiğini ve gönderilen memura buna dair makbuzların teslim edildiğini de aktarmıştır. Müdür Şerif Bey'in yönetiminde bulunan 1.200 kuruştan başka İspir'den gelen paradan 715 kuruşunu daha sonra veririm diyerek sandığa kaydını yaparak ve bu doğrultuda makbuzları verdiğini belirtmiştir. Yine müvekkilinin olmadığı dönemde 1.549 kuruşu Şerif Bey tarafından kolculara verildiğini Mihran Efendi'nin Bayburt'a ulaştığında nezarete bildirdiğini aktarmıştır. Özetle sandıktan eksik olan paranın Şerif Bey'in zimmetinde olacağı ve bu miktarın Reji tarafından Şerif Bey'den tahsil edilmesi gerektiği beyan edilmiştir. 1888 yılında Bayburt Muvakkat Tahrir Memuru Şüküyan Ohannes'in imzasıyla 5 kıta makbuzdan oluşan 2.438 kuruşluk raporda yer alan bilgiler okunduktan sonra vekil Abidin Efendi'ye diyeceğinin olup olmadığı sorulmuştur. Abidin Efendi müvekkilinin müdürlük görevinde bulunduğu zamanlarda Reji İdaresi tarafından beraat ettiği ve aradan 4 sene geçtiği halde mahkeme tarafından tekrar görülmesine itiraz etmediğini belirtmiştir. Hatta daha sonra memuriyetinin kendisine iade edildiğini belirtmekle birlikte görülen davanın takip edilerek kendisine kesilen paranın ödemesini yaparak makbuzların da mevcut olduğunu aktarmıştır. Mihran Efendi ile müvekkilinin aralarında bulunan davanın hukuki yanının olmadığını aktarmıştır (BOA. ŞD. 1522-10-39).

Mihran Efendi, 11 Ocak 1888 tarihinde Bayburt'a ulaşmıştır. Kelkit'ten gelen 2.900 kusur kuruşu Fransızca kayıt altına alınarak kendisine teslim ettiğini ifade etmiştir. Zikredilen miktardan 4.622 kuruşunu kayıt altına alarak gerisini ise zimmetine geçirdiğine dair kayıtlar incelendikten sonra ortaya çıkacaktır. Mihran Efendi'nin sahtekârlık cezası ile suçlanması gerekirken affedilmesi ve Reji İdaresi'nce Fransızca yevmiye defteri getirilip gözden geçirilirse o zaman belirlenen miktarın Mihran Efendi'nin zimmetinde olduğu ortaya çıkacaktır. Müvekkiline ait 1.200 kuruşun reji sandığına teslim edilmiş olacağı ve yine iddia

edilen zimmet meselesinin ise müvekkiline ait olmadığını belirtmiştir. Nezarete gelen tahriratla, ambar ve sandık kayıtlarında Fransızca tutulan kayıtların incelenmesi neticesinde akçeyi zimmetine geçiren memurların tespit edilebileceğini aktarmıştır. Şerif Bey'in üstlenmiş olduğu müdürlüğün sorumluluğundan dolayı mağdur olduğunu dile getirerek Mihran Efendi'nin de davası var ise mahkemeye müracaat etme hakkı baki kalmak üzere onaylanmasını talep etmiştir. Yine bunun yanı sıra Reji dava vekili Servet Efendi tarafından hazırlanmış olan raporun da onaylanmasını talep etmiştir. Bu taleplere ek olarak Mihran Efendi'nin ifadesi makbul olmayıp sadece zaman kazanmaya yönelik girişimler olduğu ve bu mahkemenin dört beş senelik bir dava olacağını ifade ederek savunmasını tekrarlamıştır (BOA. ŞD. 1522-10-39). İstifan Efendi ise Kelkit'ten gelen paranın yevmiyeye kaydedilmediğini, masraf ve diğer miktarın da müdürden alınarak tahkik memuruna verilen beş makbuzda sabit olduğunu belirttikten sonra ifadesini tekrar etmiştir. Tarafların diyeceklerinin bitmesi üzerine mahkeme heyeti müzakere etmek için taraflar odadan çıkartılmıştır. Yapılan müzakere neticesinde, 2.438 buçuk kuruştan oluşan beş kıta makbuzun Mihran Efendi tarafından alındığı Tahkik Memuru Şüküyan Ohannes tarafından 1888 yılında Fransızca yazılan makbuzdan anlaşılmıştır. Mihran Efendi'nin Bayburt Reji muhasebeciliğine tayini ve işe başlama tarihinin Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden istenmesine yönelik karar verilerek mahkeme ertelenmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-13).

Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden gelen cevap neticesinde mahkeme heyetinden sadece naip Abdülrahman Nasib Efendi'nin bulunmamasıyla reis vekili merkez vilayet naibi Mahmut Bey'in ve diğer tarafların da katılımı ile 11 Temmuz 1894 tarihinde duruşma yeniden başlamıştır. Bayburt Meclisi İdare vekili olarak Ali Sırrı Efendi katılmıştır. Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden istenilen belgeler ve Mihran Efendi'nin beyan ettiği tahriratın incelenmesi neticesinde Bayburt'a gittiği tarih kaydına ulaşılmamıştır. Bayburt memurluğunun tahrirat kaydına göre Mihran Efendi'nin 13 Kasım 1887 tarihinde işe başlamış olacağını belirten 25 Nisan 1894 tarihli belge ve daha önce mahkemede verilen ifadeler okunduktan sonra mahkeme reisi taraflara diyeceklerinin olup olmadığını sormuştur. Vekil Abidin Efendi, daha önceki ifadesini tekrar etmiştir. Servet Efendi ise Mihran Efendi'nin ifadesi doğrultusunda Reji İdaresi'ne öyle bir makbuzun gelmediğini ifade ederek eksikliğin kendisinden tahsil edileceğini aktarmıştır. Yine Mihran Efendi'ye devredilen defterlerin incelenmesi gelir ile giderlerin hesaplanıp düşülmesi neticesinde zimmetinde para kalıp kalmadığı anlaşılacaktır. Mihran Efendi'nin tutmuş olduğu defterler Reji İdaresi'nde mevcut

olup reji tarafından mahkemeye sunulması talep edilmiştir. Bu talep heyet tarafından müzakere edilerek defterlerin istenilmesinin uygun olacağı kararı alınmıştır. 25 Nisan 1894 tarihinde Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden gelen cevapta idareye böyle bir makbuzun verilmediğine değinilmiştir. Anca daha önce Mihran Efendi'nin de beyan ettiği gibi 2.438 buçuk kuruşluk beş makbuzun kendisi tarafından nezarete iletiildiği kabul edilmiştir. Nitekim memur Şüküyan Ohannes imzasıyla hazırlanmış olan Fransızca yazılı makbuzun tercümesinden de anlaşılmaktadır (BOA. ŞD, 1522-10-48). Heyet tarafından yapılan müzakere neticesinde 1.349 kuruşun Şerif Bey'in zimmetinde kaldığı iddiası ve kolculara verilmek üzere Şerif Bey tarafından alınan 1.200 kuruş meselesi hakkında Mihran Efendi'nin yazmış olduğu evrakın Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden talep edilmesi için mahkeme ileriki bir tarihe ertelenmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-39).

Talep edilen belgelerin Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden gönderilmesi ve daha önceki mahkemede verilen ifadeler ve kararlara ait belgelerin de toplanması üzerine duruşmanın tekrar görülmesi amacıyla taraflara celpname gönderilmiştir. Erzurum Vilayeti İdare Mahkeme Dairesi tarafından taraflara gönderilen celpnamede mahkemenin 26 Ekim 1898 tarihinde Çarşamba günü saat altıda gerçekleşeceği belirtilmiştir. Tarafların veya vekillerinin hazır bulunmasına, bulunmaması durumunda ise gıyabında mahkemenin görüleceğini belirten celpname taraflara gönderilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-44, 47, 55). Bu arada Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nde gelen evraklarda Ermeni milletinden olan Mardiyan Mihran Efendi'nin beş adet makbuz lirasının cezasını dahi ödemeye gücünün olmadığı, vergi mükellefiyetinin bulunmadığı ve hali hazırda 150 kuruş maaş aldığı belirtilmiştir. Yine adına bir emlak veya arazi kaydının olmadığı da anlaşılmıştır (BOA. ŞD. 1522-10-56).

Mahkeme heyeti, vilayet naibi Ahmet Raşid Efendi, azadan Derviş Efendi, Tevfik Bey ile Artin Efendi'nin katılımı ile duruşma 11 Nisan 1898 tarihinde başlamıştır. Reji İdaresi'ni vekâleten Mustafa Talat Efendi katılmıştır. Daha önce ki mahkemede tutulan kayıtlar okunduktan sonra Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nden istenilen belgelere geçilmiştir. Gelen belgelerde iddia edilen ifadelerin olmadığı Trabzon Reji Başmüdürlüğü¹¹ ile yapılan yazışmadan anlaşılmıştır. Mihran Efendi'nin böyle bir talepte bulunmasının asıl nedeninin mahkemenin sürüncemede kalmasını hedeflemek olduğunu belirten 22 Mart 1898 tarihli belge mahkemede okunmuştur. Bunun üzerine Mihran Efendi, aleyhine 1888 yılında açılan davanın 4 Temmuz 1894 tarihinden bu güne kadar takip etmediği ifade edilmiş ve 482. madde

¹¹ Reji Şirketi'nin kurmuş olduğu şubelerde biri de Trabzon'dadır. 1883 yılında Trabzon Reji Başmüdürlüğü oluşturularak tütün üretim ve pazarlanması idarenin denetimine girmiştir (Dığıroğlu, 2007, s. 48).

gereğince alınan kararların sakat olduğu belirtilmiştir. Eksik ve yanlış olarak alınan bir kararın ise geri dönüşünün olmayacağını dile getirmiştir. Reji Nezareti tarafından alınan takibat kararının kaldırılmasını talep etmiştir. Yine mahkemenin zaman aşımına uğradığını ifade etmeye çalışmıştır. Mihran Efendi'nin talep ettiği belgelerin istenmesi esnasında Reji Nezareti ile vilayet arasında uzun haberleşmelerden dolayı zaman kaybı olmuştur. Şu halde Mihran Efendi'nin göstermiş olduğu madde gereği istediği zaman aşımı talebi reddedilmiştir. Esas mesele olan konu hakkında açıklama yapması istenmiş ancak vakit daraldığından dolayı neticenin alınabilmesi amacıyla mahkeme sonraki güne ertelenmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-13, 14).

Bir sonraki gün duruşma Derviş Efendi'nin yerine Hüseyin Hasan Efendi'nin yer alması ve diğer tarafların da toplanması neticesinde başlamıştır. İstifan Efendi'nin müruru zaman talebi üzerine, mahkeme surecinde bazı evrakların ilgili yerlerden istenmesi, kurumlar arasında meydana gelen yazışmalar ile belge alış verişinin birçok defa sürmesinden dolayı mahkemenin neticelenmesinin gecikmesi ve bundan dolayı zaman aşımına uğramayacağı yönünde karar alınmıştır. Yine esas davanın görülmesiyle birlikte yapılan müzakereler neticesinde şu kararlar alınmıştır; mahkeme masrafları olan 170 kuruşun¹² Mihran Efendi tarafından karşılanması, zimmete para geçirme davasında 1.200 kuruşun Şerif Bey'den, geri kalan miktarın ise Mihran Efendi'den tahsil edilmesi yönünde karar alınmıştır. Bunun üzerine Mihran Efendi, kararı temyize götürme talebinde bulunarak Meclis İdare Mahkemesi'nin almış olduğu karara itiraz etmiştir. Bu talep kabul edildikten sonra 26 Ekim 1898 tarihinde temyiz talebinin görülmesi kayıtlı altına alınmıştır (BOA. ŞD. 1522-10-13).

Mihran Efendi alınan bu karar üzerine davayı temyize götürme girişimlerinde bulunmuştur. Temyize götürme talebinin görüşülmesi üzerine duruşmaya 26 Ekim 1898 tarihinde başlamıştır. Duruşmanın başlamasıyla birlikte daha önce tarafların vermiş olduğu ifadeler ve alınan kararlar tekrar salonda okunmuştur. Yapılan inceleme sonucunda davanın temyize götürülüp götürülmemesiyle ilgili alınacak karar için çalışmalar başlatılmıştır. 1888 yılından itibaren Bayburt Reji Memurluğu, Bayburt İdare Meclis Mahkemesi ile Erzurum İdare Meclis Mahkemesi'nde yaşanan süreç ve mahkeme sonuçlarına dair evraklar incelendikten sonra mahkemenin yeniden görülmesi yani Mihran Efendi'nin Temyiz Mahkemesi'ne başvuru talebi kabul edilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-21-25).

¹² İstinaf karar tercümesine 100 kuruş, yedi mahkeme masrafları 70 kuruş olmak üzere 170 kuruş Mihran Efendi'ye ödettirilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-13).

2.3. Temyiz Mahkemesi

Bayburt İdare Meclisi Mahkemesi'nde görülüp aleyhine alınan karara itiraz eden Mihran Efendi Temyiz Mahkemesi'ne başvurmuştur. Başvuru incelendikten sonra mahkemenin görülmesi yönünde karar alınmıştır. Bunun üzerine Temyiz Mahkemesi'nin Erzurum Reji Başmüdürlüğü, Erzurum Kaymakamlığı, Bayburt Reji Memurluğu, Bayburt Kaymakamlığı, Vilayet Meclis Mahkemesi ile yapılan haberleşmeler neticesinde toplanmış olan evrak ve mahkemede alınan karar nüshası incelendikten sonra tarafların da beyanlarının elde edilmesiyle birlikte Temyiz Mahkemesi heyeti tarafından müzakere yapılmıştır. Müzakereler neticesinde 13 Nisan 1901 tarihinde duruşmanın Salı günü saat altıda gerçekleşeceği taraflara bildirilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-63).

Tarafların katılımı ile gerçekleşen mahkemede ifadeler alındıktan sonra daha önce de görülen duruşmalarda tutulan kayıtlar okunmuştur. Rejiye ait olan 5.011 kuruşu zimmetine geçirme iddiası ile suçlanıp mahkeme tarafından suçu tespit edilen Mihran Efendi'nin zaman aşımı ile ilgili talebi reddedilmiştir. Meclis-i İdare Vilayeti Mahkemesi'nin vermiş olduğu karar Temyiz Mahkemesi tarafından tasdik edilmiştir. Temyiz Mahkemesi bu yönde ki kararını belirterek davayı Meclis-i İdare Vilayeti Mahkemesi'ne havale etmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-72). Temyiz Mahkemesi'nden gelen evrakta şu ifadeler yer verilmiştir. Her ne kadar davanın 4 yıllık süreç zarfında görülmemiş olsa da bunun nedeninin Reji Nezareti ile Erzurum vilayet arasında gerçekleşen haberleşmenin dönemin şartları gereği uzun sürmüş olmasıdır. Ancak Şerif Bey ile Reji Nezareti'nin davanın seyrini takip etmiş olduğunun anlaşılmasından dolayı Mihran Efendi'nin Ceza Kanun'un 482. maddesi gereği zaman aşımına uğradığına dair talebi reddedilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-73). Mahkemenin görülmesi kararının alınması üzerine Dersaadet'te Mercan yokuşu bölgesinde ikamet etmekte olan Şerif Bey'in ve Mihran Efendi'nin, 2 Temmuz 1901 tarihinde Çarşamba günü saat beş raddelerinde başlayacak olan mahkemeye katılmak üzere kendileri ve vekillerine celpname iletilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-74-76). 26 Haziran 1901 tarihinde ise İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından Şerif Bey'e mahkeme celpnamesi teslim edilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-77). Yine mahkemede hazır bulunmak üzere Müftü Efendi, Akif Bey, Artin Efendi, Erzurum Reji Başmüdürlüğü Dava Vekili Mustafa Talat Efendi ve Zakar Efendi'ye¹³ de celpname gönderilmiştir (BOA. ŞD.

¹³ 1317 tarihli Bitlis Vilayet salnamesi incelendiğinde Zakar Efendi'nin Tahkikat'ı İbtidaiye Heyeti azası olarak görev yapmakta olduğu görülmektedir (Bitlis Vilayet Salnamesi, Hicri 1317, s. 168; Ertaş, 2017, s. 92).

1522-10-78-79). Mihran Efendi mahkeme heyetine 16 Temmuz 1901 tarihinde şu ifadeyi sunmuştur; Bayburt Reji Memurluğu'na muhasebe memuru olarak tayin edildikten sonra bölgeye gidene kadar geçen zaman zarfında sandık ve ambar defterlerinin sorumluluğu Müdür Şerif Bey'in elindedir. 15 Kasım 1887 tarihinde defterleri teslim aldığına dair bilgiler gerek defterlerde ve nezaretin kayıtlarında mevcut olduğunu gerekse kendisinin sunmuş olduğu makbuzlarda belirtmiştir. Reji Nezareti tarafından kayıtları içeren ve sandık emini tarafından imza ile mühürlenmiş 14 adetten oluşan defterler Tablo 1'de şu şekilde yer almıştır;

Tablo 1. Reji Nezareti Sandık Kayıt Defterleri

Defterler	Defter Adedi
Sandık Defteri	1
Muhasebe İthalat ve İhracat Defteri	2
Ambar İthalat ve İhracat Defteri	2
Kaçak Tütün Defteri	1
Boş Sandık Defteri	1
Nüfus Defteri – Kolcuların	1
Memuriyetlerin Ambar ve Sandık Defteri	2
Umumi Yekûn	1
Kayıt Defteri	1
Kopya Defteri	1
Yevmiye Halet Defteri	1
Yekûn	14

Kaynak: BOA. ŞD. 1522-10-89.

Mihran Efendi'den önce ambar ve sandık sorumlusu olarak Mıgırđıç Serapyan Efendi¹⁴ görev yapmıştır. Mıgırđıç Serapyan Efendi'nin defterleri Şerif Bey'e 10 Kasım 1887 tarihinde teslim ettiğine dair kayıtlar mevcut olduğundan dolayı Mihran Efendi arada kalan 5 günlük zaman zarfında Şerif Bey'in sorumluluğu altında kaldığını belirtmiştir. 5 günlük zaman zarfında ise Kelkit Reji Nezareti'nden gelmiş olan 2.949 buçuk kuruşun Şerif Bey tarafından teslim alındığını ve Mihran Efendi'nin göreve başlamasından sonra bu parayı teslim etmediğini ancak dört beş ay sonra 1.380 kuruşu teslim edip geriye kalan 1.569 buçuk kuruşu teslim etmediğini belirtmiştir. Mihran Efendi bu yolsuzluğu da Reji Nezareti'ne bildirdiğini aktarmıştır. Reji Nezareti'nin ruhsatıyla Erzurum'a geldiği zaman zarfında da Müdür Şerif Bey sandıktan 2.438 buçuk kuruş ile 1.025 kuruşu sandıktan kolculara vermek bahanesiyle almıştır. Mihran Efendi, Erzurum'dan döndüğünde yukarıda zikredilen 2438 ve 1025 kuruşu Şerif Bey'e sorduğunda verilen cevaplardan yolsuzluk yapıldığına kanaat getirerek bu durumu

¹⁴ Erzurum Rus Konsoloslukunda tercümanlık görevinde bulunan Tomanik Arsen Efendi'nin oğlu olarak 1274 yılında Erzurum'da doğmuştur. Rus Konsoloslukunda tahrirat memuru, Erzurum Sandık Eminliği, Bayburt Reji Memurluğu Muhasebeciliği, Muş Reji Müdüriyeti ve Sandık Eminliği ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Erzurum şubesinin farklı pozisyonlarında görev yapmıştır (BOA. DH. SAİD. d. 135-87; Çelik, 2014, s. 251).

Reji Nezareti'ne bildirilmiştir. Buna dair hazırlanan 5 kıtalık makbuzdan oluşan evraklar tahkik memuru olarak görevlendirilen Şüküyan Ohannes'in kayıtlarında mevcut olduğunu ve mahkemeye de sunulduğunu aktarmıştır. Şerif Bey, daha önce görülen mahkemede de 1.200 kuruşu aldığını kabul ederek Reji Nezareti'ne iade etmiş ancak diğer miktarı inkâr etmiştir. Mihran Efendi daha önce vermiş olduğu ifadeyi tekrarladıktan sonra yeniden geniş anlamda tahkikat yapılarak suçsuzluğunun ortaya çıkarılması ve daha önce verilen kararın gözden geçirilerek berat edilmesini talep etmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-80). Mahkeme bu ifade üzerine Mihran Efendi'ye kefil olan Mardiyen Misak ile Mardiyen Ohannes'in mahkemeye çağırılması amacıyla ikamet bölgeleri olan Erzurum'un Kavak Mahallesi'ne celpname gönderilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-81-83).

Mahkeme Reis vekili Naibi Hayrettin Efendi, Aza Müftü Hacı Latif Efendi, Aza Ermeni Zaven Efendi, Aza Akif Bey ile Zakar Efendi'nin¹⁵ katılımı ile mahkeme 31 Temmuz 1901 tarihinde başlamıştır. Mihran Efendi'nin yukarıda içeriği hakkında ayrıntılı bilgi verilen 16 Temmuz 1901 tarihinde vermiş olduğu ifade okunmuştur. Okunan ifadeden sonra mahkemeye rejiyi temsilen katılan Mustafa Talat Efendi'ye ifadesi sorulduğunda ise Mustafa Talat Efendi daha önceki mahkemede alınan kararı belirtmekle birlikte rejinin daha önce savunduğu ifadeyi aynen tekrarlamıştır. Yine Mustafa Talat Efendi mahkemede 15 Eylül 1888 tarihinde gerek Şerif Bey gerekse Mihran Efendi tarafından imzalanmış ve mühürlenmiş olan hesap kâğıdının okunmasını talep etmiştir. Yine Mustafa Efendi, Mihran Efendi'nin tek amacının mahkeme kararının alınmasının geciktirilmesini ve zaman aşımına uğratmasını istediğini belirtmenin yanı sıra daha önce Reji Nezareti ile Meclis İdaresi Mahkemesi'nin vermiş olduğu karar doğrultusunda eksik olan miktarın Mihran Efendi ile ona kefil olanlardan tahsil edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Mihran Efendi devir teslim işlemlerinde kullanılan defterlerde imza ve mührün kendisine ait olduğunu beyan ettikten sonra 14 kıtadan oluşan yevmiye vesaire kayıt defterlerinin Şerif Bey'den kendisine üç nüsha şeklinde devredildiğini beyan etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Talat Efendi, Mihran Efendi'nin Şerif Bey'in zimmetinde kaldığını iddia etmiş olduğu paranın devrine dair elinde kanıt olmadığını tekrarlamıştır. Mihran Efendi ise buna dair kayıtların Reji Nezareti'ne teslim edildiğini ancak Şerif Bey'in evrakların saklanması veya gizlenmesine yetkisi olduğunu ancak yerinin değişmesi veya görevden azledilmesi neticesinde ortaya çıkarılabileceğini dile getirmiştir. Tarafların ifadeleri alındıktan sonra mahkeme heyeti daha önceki mahkemede alınan kararı

¹⁵ 1835 yılına ait Mufassal defteri incelendiğinde Bayburt sancağında az da olsa yaşayan Gayrimüslim vatandaşlar arasında Zakar isminin olduğu görülmektedir (Özger, 2007, s. 283).

onaylamıştır. Mihran Efendi eksik paranın kendisi göreve gelmeden önce oluştuğunu ve Şerif Bey’de olduğuna dair resmi yazışma evrakları ile makbuzların Reji Nezareti’nde olduğunu söylemişse de muhasebe heyeti tarafından 6 Ekim 1888 tarihinde hazırlanmış olan hesap evrakını imzalamış ve mühürlemiştir. Açık para hakkında resmi evraka ulaşılamadığı gibi mezkûr açığın Şerif Bey’in zimmetinde olduğuna dair resmi bir kanıtın da sunulmadığı belirtilmiştir. Mezkûr paranın Mihran Efendi’nin zimmetinde olduğu anlaşıl原因 olarak Ceza-i Kanunname-i Hümayunun 9. maddesi gereği cezalandırılması kararı alınarak mahkemenin yeniden başlama talebi reddedilmiştir. Şerif Bey’in daha önce almış olduğu 1.200 kuruşun ödenmesine hüküm verilmiştir ki nitekim Şerif Bey’de buna itiraz etmeyerek daha önce ödemesini yapmıştır. Mahkeme masrafları olan 245 kuruşun ise sonradan haksız olan tarafın ödemesine karar verilmiştir. Yine reji dava vekili Mustafa Talat Efendi’nin de görevden istifa etmesine hüküm verilmiştir. Mahkemede alınan karar 31 Temmuz 1901 tarihinde taraflara iletilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-85).

2.4. Şura-yı Devlet Mahkeme Reisliği

Mihran Efendi, Temyiz Mahkemesi tarafından da 16 Eylül 1901 tarihinde onaylanan kararın aleyhinde olduğu gerekçesiyle Şura-yı Devlet Mahkemesi’ne başvurmuştur. Başvuruda şu ifadeye yer verilmiştir;

“Görevli olarak bulunduğum Reji İdaresi’nde meydana gelen eksiklikten dolayı suçlu olarak görülsem bile sorumluluk sahibi olan idarenin müdürü olan Şerif Bey’in de sorumlu tutulması gerekmez mi? Zikredilen makbuz ve devir defterlerinde kendi imza ve mühürlerin olduğunu kabul etmesine rağmen sadece 1200 kuruş ile cezalandırılmasına yönelik mahkemede verilen karar adaletsizdir” (BOA. ŞD. 1522-10-88).

Daha önce Kelkit Reji İdaresi’nden gelmiş olan paradan 2.949 buçuk kuruşun eksikliğin ne şekilde zuhur ettiğini tekrarlamıştır. Bu kayıtlarda da Müdür Şerif Bey’in 1.380 kuruşu altı yedi ay sonra teslim ettiğini ancak geride kalan 1.569 buçuk kuruşun ise zimmetinde kaldığına dair bilgiler yer almaktadır. Bu kaydın da Reji Nezareti’nin defterinde olduğunu ve mahkemede bunu kanıtlamasına rağmen eksik araştırmadan dolayı mükâfatlandırılacağı yere cezalandırılmasına itiraz ederek tahkikatın yeniden yapılmasını talep etmiştir. Eksikliği iddia edilen paradan 1.200 kuruşu zaten Şerif Bey kabul etmiştir. 1.025 ve 2.438 buçuk kuruşun kendisinin Erzurum’a gittiği dönemlerde Şerif Bey tarafından alınarak beş kıta şeklinde

hazırlamış olduğu makbuzlarla belirtilmiştir. Nitekim tahkikat için bölgeye gönderilen reji tahkikat memuru Şüküyan Ohannes'e verilmiştir. Daha önce verilen kararda bu makbuzların dikkate alınmadığını aktarmıştır. Kendisinden önce muhasebecilik görevinde bulunan Mıgırdiç Serapyan Efendi'nin de ifadesine değinerek kendisinin göreve gelmesinden önce ile sonrasında mal varlığına dair bilgilerin aynı olduğunu ifade etmekle birlikte bu gibi eksikliklerin kendi döneminde gerçekleşmediğini ispat edecek evrakların Reji Nezareti'nde kayıtlı olduğunu kendisinin görevine son verilmesinden dolayı bu evraklara ulaşmadığını açıklamıştır. Muhakemet-ı Hukukiye Kanunu'nun 50. maddesi gereğince bu gibi evrakların Reji Nezareti'nden istenmesine rağmen gönderilmesinden imtina edildiğini beyan ederek işaret edilen evrakların toplanması mahkemeyi neticelendireceğini belirtmiştir. 11 Ağustos 1901 tarihinde yapılan başvuru neticesinde yukarıda verilen ifade dikkate alınarak mahkemenin yeniden görülmesi kararının verilmesi ve tahkikatın yeniden yapılmasını istirham etmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-88).

Belirtilen ifadelere ek olarak daha önceki mahkemelerde öne sürülen iddialara Mihran Efendi tarafından verilen savunmalar okunduktan sonra Mihran Efendi'nin ifadelerine karşılık Reji İdaresi'ni vekâleten katılan Mustafa Talat Efendi'ye ifadesi sorulduğunda ifadesini tekrarlayarak alınan kararın onaylanmasını talep etmiştir. 6 Ekim 1888 tarihinde hazırlanmış olan hesap evraklarının incelenmesi neticesinde sandıktan 6.211 kuruşun eksik olduğunu yapılan araştırma neticesinde Şerif Bey tarafından 1.200 kuruşun alındığını makbuzlarla beyan etmiştir. Bundan dolayı 1.200 kuruşun Şerif Bey'den 5.011 kuruşun ise sandık emini olarak sorumlu tutulan Mihran Efendi'den tahsiline Bayburt'ta görülen mahkemeden karar çıkmıştır. Şerif Bey çıkan kararı kabul ederek 1.200 kuruşu Reji İdaresi'ne teslim etmiştir. Mustafa Talat Efendi, 5.011 kuruşun Mihran Efendi ve ona kefil olan Mardiyen Ohannes ile Misak ağadan tahsil edilme talebine karşılık Mihran Efendi'nin ifadesi sorulmuştur. Mihran Efendi Kelkit Reji Müdüriyeti'nden gelmiş olan paralarla ilgi daha önce vermiş olduğu ifadeyi tekrar ederek bundan dolayı davanın Şerif Bey ile Reji Nezareti arasında görülmesini ve kendisinin bu davadan beraat etmesini talep etmiştir. Talat Efendi bunun üzerine müdür ile muhasebecinin imzasının bulunduğu 6 Ekim 1888 tarihli hesap evrakının okunmasını talep etmiştir. Mihran Efendi sandıktan eksik olan paraların makbuzlarla Reji Nezareti'nde kayıtlı olduğunu tekrarlayarak suçsuz olduğunu dile getirmesi üzerine Talat Efendi Mihran Efendi'nin tek amacının mahkeme surecini uzatarak zaman aşımından faydalanma düşüncesinin olduğunu beyan ederek daha önceki mahkemelerde verilen kararın tasdik edilmesini talep etmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-90).

Bu konu görüşüldükten sonra hesap kâğıdındaki imza ve mühürlerin Şerif Bey'e ait olup olmadığı ile ilgili madde görüşüldükten sonra 15 Kasım 1887 tarihinde 14 defterden oluşan kayıtların Mihran Efendi'ye devredildiğine dair beş kuruşluk makbuzun da mahkemede okunduğu görülmüştür. Talat Efendi devir işlemlerin 1887 yılında yapılmış olmasına rağmen eksikliğin 1888 yılına ait olduğunu belirtmesi üzerine Mihran Efendi kayıt evraklarının rejide olduğunu beyan ederek görevden alınıp dört-beş ay sonra tekrar göreve getirtilen Şerif Bey'in bu evrakları gizlediği yönündeki ifadesini tekrarlamıştır. Makbuzlarda yer alan imzanın Mihran Efendi'ye ait olup olmadığı Misak Ağa'ya sorulunca kendisine ait olduğu cevabının alınması üzerine tarafların diyeceklerinin olup olmadığı sorulduktan sonra mahkemeye son verilmiştir. Tarafların ifadeleri neticesinde mahkeme heyetinin müzakeresi neticesinde Mihran Efendi'nin sandıkta meydana gelen eksik para ile ilgili tutmuş olduğu makbuz veya senetlerin Reji İdaresi'nde mevcut olmaması, eksik olan miktarı içeren devir defterinde imza ve mührünün olması, zikredilen paranın Şerif Bey'in zimmetinde olduğuna dair iddiasını resmi belge ile kanıtlayamaması, sandıktan sorumlusu olduğundan dolayı zikredilen 5.011 kuruşun Mihran Efendi'den tahsiline, geri kalan 1.200 kuruşun ise kanıtlanmasından dolayı Şerif Bey'den alınmasına karar verilmiştir. 1.200 kuruşun daha önce Şerif Bey tarafından verilmiş olmasından dolayı Şerif Bey hakkında herhangi bir hüküm verilmemiştir. Daha önceki mahkemede alınan kararların yani 245 kuruşluk mahkeme masraflarının suçlu çıkan kişiden karşılanması, Mustafa Talat Efendi'nin görevinden istifa etmesi kararı alınmıştır. Alınmış olan bu karar Ohannes Ağa hakkında gıyaben, Mihran Efendi¹⁶ ve Misak Efendi hakkındaki karar yüzlerine okunmuştur. Alınan karar 31 Temmuz 1901 tarihinde taraflara celpname ile bildirilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-90). Mihran Efendi alınmış olan bu karara da itiraz edip temyize götürme talebinde bulunmuşsa da bu talep de reddedilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-93-94).

Alınan bu karar Meclisi İdare Vilayeti tarafından 16 Eylül 1901 tarihinde jandarma onbaşı İbrahim Efendi vasıtasıyla Mihran Efendi'ye ulaştırılmıştır. Kefili olan Ohannes Ağa'ya ise 19 Ekim 1901 tarihinde Erzurum'da bulunan ikametgâhına gönderilmiştir. Alınan kararı içeren hükmün Meclis-i İdare Vilayeti tarafından taraflara iletildiğine dair Şura-yı Devlet Riyasetine 9 Aralık 1901 tarihinde bildirilmiştir (BOA. ŞD. 1522-10-91,92. ; BOA. ŞD, 1521-

¹⁶ Mihran Efendi mahkeme sürecinde 1307 yılında İran ve Rus sınır bölgelerinde Ermenileri kışkırtmaya yönelik faaliyetlerinde bulunduğu ve Erzincan Dördüncü Orduyu Hümayun tarafından tahkikat altına alındığı görülmektedir (BOA. İ.DH. 1209-94673-1-3. ; BOA. DH. MKT, 1831-28-1).

17-1). Nitekim Şura-yı Devlet Mahkemesi daha önce Erzurum Vilayeti İdare Meclisi tarafından verilmiş olan karar 11 Eylül 1902 tarihinde tasdik edilmiştir (BOA. DH. MKT. 597-12-1, 2). Kararın Şura-yı Devlet Mahkemesi tarafından onaylanmasıyla birlikte aynı gün içerisinde yani 11 Eylül 1902 tarihinde Mihran Efendi'nin zimmetinde bulunan akçenin tahsil edilmesine yönelik alınan karar Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir (BOA. BEO. 1917-143744, Sıra No: 1). Erzurum vilayetine bağlı olan Bayburt Reji Memurluğu'nda müdürlük görevinde bulunup mahkeme surecinden dolayı müdürlükten azledilen Şerif Bey'in suçsuz olduğunun anlaşılması ve mahkeme tarafından neticelenmesi üzerine görevinin iade edilmesi veya başka bir bölgede görevlendirilmesi yönünde karar alınmıştır. Müdür Şerif Bey mahkemenin devam ettiği süreçte 16 aya yakın idareden maaş alamamış ve mahkemenin neticelenmesi üzerine suçsuzluğu kanıtlanmasıyla birlikte maaşının kendisine ödenmesine yönelik talebi olmuş ancak bu istek reji ve yerel mahkemeden reddedilince Şerif Bey Şura-yı Devlet Mahkemesi'ne 25 Mart 1909 tarihinde başvuru yapmıştır (BOA. ŞD. 440-106-1. ; BOA. ŞD. 3059-59-1,2). Şura-yı Devlet Mahkemesi gönderilen arzuhali inceledikten sonra bu güne kadar olan maaşının yarısının hesaplanıp kendisine ödenmesine yönelik kararı 10 Nisan 1909 tarihinde Erzurum'a bildirmiştir (BOA. BEO. 3538-265298-1, 2).

SONUÇ

Dünya genelinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da 19. Yüzyılda önemli gelir kalemleri arasında yeri olan ürünlerden biri tütün olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gerçekleşen dış borçlanmaların ödenmesi amacıyla çara arayışlarına girilmiş ve netice olarak Düyun-u Umumiye İdaresi kurularak aralarında tütünün de olduğu altı ürünün gelirleri idarenin denetimine bırakılmıştır. İdare'nin tütün alanında hedeflemiş olduğu geliri elde edememesinden dolayı 1883 yılında tütünün kurulacak bir şirkete devredilmesi yönünde karar almıştır. Alınan karar neticesinde yapılan antlaşma ile "Memalik-i Mahrusa-i Şahane Duhanları Müşterek-ül Menfa Reji İdaresi" adıyla anonim bir şirket kurulmuştur. Kurulan bu şirket imparatorluk genelinde tütünün denetimini 42 yıl boyunca kontrolünde tutmuştur. Şirket imparatorluk genelinde en ücra köşelerde bile üretilen tütünün denetim altında tutulması ve kayıt dışı ekonomiye müdahale edebilmesi amacıyla istihdam etmiş olduğu görevlilerin sayısı gittikçe artış göstermiştir. Şirketin bünyesinde çalıştırmış olduğu görevlilerin sayısının gittikçe artması ve 1900'lı yıllarda şirkette görev yapan kişi sayısının Maliye Nazırlığının bünyesinde görev yapan memurların da sayısından fazla olması beraberinde kontrolsüzlüğü de getirmiştir. Şirketin bünyesinde görev yapan memurlar üzerindeki kontrol mekanizmasının gittikçe işlevsiz hale gelmesi gerek kolcuların gerekse

memurların bir takım yasadışı işlere girişmelerine yol açmıştır. Kolcuların tütün aramak bahanesi ile izinsiz hane basmaları, vatandaşların üzerlerini arama, mal ve paralarına el koyma, tütüncülerle işbirliği içerisinde buldukları gibi idarenin farklı bölgelerinde görev yapan memurların ise adam kayırma, kaçak tütün kullanma ve zimmetlerine para geçirme gibi bir takım yasadışı işlere girişmişlerdir. Şirketin bünyesinde görev yapan memurların bu gibi yasadışı işlerde bulunduğu vilayetlerden biri de Erzurum olmuştur. Bu bağlamda çalışmamızın inceleme alanını oluşturan Erzurum Reji Başmüdürlüğü'ne bağlı olan Bayburt Reji Memurluğu'nda meydana gelen zimmet davası örnek gösterilebilir. 13 Kasım 1887 tarihinde Müdür Hatunzade Şerif Bey ile Mihran Efendi arasında meydana gelen 6.211 kuruş 55 para ile bir miktar tütün eksikliğinden dolayı başlayan dava ele alınmıştır. 1887 yılında başlayıp 1909 yılında neticelenmiş olan dava sürecinin incelenmesi neticesinde Bayburt Reji Memurluğu'nda başlayan tahkikat neticesinde Bayburt İdare Meclisi Mahkemesi'nde (Bidayet Mahkemesi) mahkemeye başlanmıştır. Mahkeme neticesinde Mihran Efendi'nin suçlu bulunmasına yönelik karar alınmıştır. Mihran Efendi ise mahkeme kararına itiraz ederek Temyiz Mahkemesi'ne başvuru yapmıştır. Temyiz Mahkemesi'nde de aleyhine alınan karar neticesinde davayı Şura-yı Devlet Mahkemesi'ne taşımıştır. Ancak bu itirazlar Bidayet Mahkemesi tarafından verilen kararın onaylanmasını engelleyememiştir.

Giriş kısmında da belirtildiği üzere araştırmanın cevap aradığı sorulara yanıt bulmaya çalışılmıştır. Bayburt Reji Memurluğu'nda 1887 ile 1909 yılları arasında gerçekleşmiş olan dava sürecinin incelenmesi neticesinde 27 Mayıs 1883 tarihinde kurulup 15 Nisan 1884 tarihinde faaliyete başlayan şirketin Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik yapısında önemli bir yere sahip olmuştur. Şirketin bu önemi sadece sosyo-ekonomik alanla sınırlı kalmayıp yargı yetkisinin de olduğu tespit edilmiştir. Ancak incelenen bu örnekten elde edilen bulgularda da olduğu gibi son karar merciinin ise devlet mahkemeleri olduğu ve davacı ile davalının rahat bir şekilde bu mahkemelere başvurma hakkını kullanabildiği tespit edilmiştir. Dava sürecinin Müslüman ile Gayrimüslim arasında gerçekleşmesi Müslüman ile Gayrimüslim vatandaşların hukuk önünde eşit olup olmadıkları hakkında yorum yapabilmek imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda elde edilen sonuç Gayrimüslim olan Mihran Efendi'nin suçlu bulunması ve devlet hukukunun en üst merciinde bulunan mahkemeye başvurabilmesi Osmanlı vatandaşlarının hukuk önünde eşit olduklarını göstermektedir. İdare'nin bünyesinde çalıştırmış olduğu kolcu ile memurların yasadışı girişimlerine karşı göstermiş olduğu tepki ise şirket ile hükümet çıkarları doğrultusunda olmuştur. Şirket ile hükümetin bu gibi dava

süreçlerinde birlikte hareket ettiği tespiti yapılmıştır. Ancak bu dava, gerek dönemin şartları gereği kurumlar arası yazışmaların zaman alması gerekse mahkeme yetkililerin sık sık değişikliğe uğraması muhakeme sürecini uzatmıştır. Bu gibi işlemlerden dolayı mahkemenin işleyiş fonksiyonunda aksaklıkların meydana gelmesine dair incelemiş olduğumuz dava süreci örnek gösterilebilir. Reji İdaresi, imparatorluğun çoğu vilayetinde ekonomik ve sosyal hayatta önemli bir yere sahip olmasına rağmen günümüze kadar idare içerisinde yaşanan yolsuzluklardan dolayı yargı yönünü ele alan literatürde yeterli sayıda çalışma yapılmamıştır. Çalışmamızın literatürdeki bu noksanlığı bir nebze de olsa gidermede katkısı olacağını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Aslan, D. (2005). Dünyada ve Türkiye’de Tütün Kontrolünde Yeni Bir Dönem Başladı: Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 14(1), 19-21.
- Aygün, N. (2020). Trabzon’da Tütün Tüccarı (1826-1827). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 14(28), 317-340. <https://doi.org/10.18220/kid.729836>.
- Bitlis Vilayet Salnamesi, Hicri: 1317.
- BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 18, Gömlek No: 9.
- BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 17, Gömlek No: 13.
- BOA. BEO. Dosya No: 1917, Gömlek No: 143744.
- BOA. BEO. Dosya No: 3538, Gömlek No: 265298.
- BOA. DH. MKT, Dosya No: 1831, Gömlek No: 28.
- BOA. DH. MKT. Dosya No: 597, Gömlek No: 12.
- BOA. DH. SAİD. d. Dosya No: 135, Gömlek No: 87.
- BOA. DH. MKT. Dosya No: 1571, Gömlek No: 95.
- BOA. HR. İD. Dosya No: 304, Gömlek No: 31.
- BOA. HR. İD. Dosya No: 304, Gömlek No: 33.
- BOA. HR. İD. Dosya No: 304, Gömlek No: 34.
- BOA. İ.DH. 1209, Gömlek No: 94673.
- BOA. ŞD, Dosya No: 1522, Gömlek No: 10.
- BOA. ŞD. Dosya No: 3006, Gömlek No: 58.
- BOA. ŞD, Dosya No: 1521, Gömlek No: 17.
- BOA. ŞD. Dosya No: 440, Gömlek No: 106.
- BOA. ŞD. Dosya No: 3059, Gömlek No: 59.
- BOA. DH. SAİD. d. Dosya No: 135, Gömlek No: 87.
- Ceylan, İ. (1995). *Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*. Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara.

- Çakır, D. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Karadeniz'de Tuz Kaçakçılığı*. Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu.
- Çelik, R. (2014). *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çetin, E. C. (2018). Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 234-249.
- Dağ, M. (2021). Hemavend Aşireti'nin Tütün Kaçakçılığı İddiaları ve Adana Reji İdaresi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(3), 1333-1344. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.953446>.
- Demir, K. (2019). II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basımında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(41), 419-446. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.580791>.
- Dıñoırođlu, F. (2007). *Memalik-İ Osmaniye Duhanları Müşterekü'l – Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Efendi, P. (1977). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Çeviren: M. Sencer, May Yayınları, İstanbul.
- Eliaçık, M. (2018). Şeyhülislam Muhammed Bahai Efendi'nin Manzum Fetvaları – III. *International Journal Of Language Academy*, 6(5), 452-457. <https://doi.org/10.28981/hikmet.781618>.
- Erler, M. Y. (2011). Kerim Edinsel, Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(18), 230-247.
- Ertaş, K. (2017). 1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(16), 76-99.
- Ertem, B. (2011). *Kaçakçılık ve Terör Sarmalında Tütün Savaşları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1310.
- Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1317.
- Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1312.
- Fidancı, İ. O. ÖZTÜRK, M. A. vd. (2019). Toplumlarda Tütüne Yüklenen Misyonlar. *Turkish Green Crescent Society*, 6(4), 426-431.
- Gökdemir, O. (1994). *Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi), İzmir.
- Gündüz, A. Y. (2012). Osmanlı Devleti'nin Ekonomi ve Dış Borç Politikası, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 1-18.
- Gürdamar, E. (2019). *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tütün Politikaları*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya.
- Güzel, A. (2016). Tütün Bitkisi ve Farmakolojik Özellikleri; Gerçekten Şeytan Otu Mu? *Güncel Göğüs Hastalıkları Serisi*, 4(1), 22-26.
- Karamursal, Z. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Kazgan, G. (2017). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kocaman, S. Zaman, S. Kara, F. & Keçeli, A. (2008). Erzurum Kentinde Gecekondu Önleme ve Kentsel Dönüşüm Çalışmaları. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 18,179-210.
- Özcan, M. (2011). *Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Kurulması ve Osmanlı İktisadi Üzerine Etkileri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Özger, Y. (2007). *XIX. Yüzyılda Bayburt (1830-1900)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Özsemerci, K. (2003). *Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluklar, Nedenleri, Zararları ve Çözüm Önerileri*, Araştırma, İnceleme, Çeviri Dizisi Yayınları, İstanbul.
- Öznel, M. (2009). *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Maliyesi*, Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*. Yurt Yayınları, Ankara.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2019). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Seydioğulları, M. (2010). Dünyada ve Türkiye'de Tütünün Tarihçesi, Üretimi, Ticareti ve Temel Politikaları, *Tütün ve Tütün Kontrolü*, 10, 3-20.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Şen, M. (2007). Tütünle İlgili Kelimeler Üzerine, *Tütün Kitabı*, Editör: Emine Naskali Gürsoy, Kitapevi Yayınları, İstanbul, s. 203-220.
- Üner, M. E. (2011). *Osmanlı İktisat Tarihi*. Urfa Sembol Yayınları, Şanlıurfa.
- Yapıştıran, C. (2013). *19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Yılmaz, İ. (2014). 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde İspir Kazasının İdari Yapısı ve Nüfusu, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, 53, 49-62.
- Yılmaz, F. (2007). Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde, *Tütün Kitabı*, Editör: Emine Naskali Gürsoy, Kitapevi Yayınları, İstanbul, s. 3-16.
- Yurdagül, M. (1994). Duhan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (9, 546-548), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 546-548.
- Yurtoğlu, N. (2018). Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(17), 81-116.